

Tusculum

**SALONITANSKA MUZA
DUJE RENDIĆA-MIOČEVIĆA**

2017
SOLIN-10/2

Tusculum
10/2

Solin, 2017.

Nakladnik

Javna ustanova u kulturi
Zvonimir Solin
Kralja Zvonimira 50
Solin

Za nakladnika

Špiro Žižić

Urednik

Marko Matijević

Nakladnički savjet

Joško Belamarić
Nenad Cambi
Josip Dukić
Miroslav Katić
Šime Marović
Dražan Maršić
Ivica Žižić

Grafičko oblikovanje i priprema za tisak

Marko Grgić

Tisak

Suton Graf Zagreb

Za tiskaru

Tihomir Kujundžić

Naklada

500 primjeraka

Časopis je uvršten u podatkovne baze: ESCI (Emerging Sources Citation Index), DOAJ (Directory of Open Access Journals), AWOL (The Ancient World Online), Hrčak (Portal znanstvenih časopisa Republike Hrvatske).

Izdavanje časopisa novčano podupiru Grad Solin i Ministarstvo znanosti i obrazovanja.

UDK 908(497.5-37 Solin)

Tiskana inačica: ISSN 1846-9469

Mrežna inačica: ISSN 1849-0417

Tusculum

Časopis za solinske teme

10/2

Solin, 2017.

ZBORNIK RADOVA SA ZNANSTVENOGA KOLOKVIJA

SALONITANSKA MUZA DUJE RENDIĆA-MIOČEVIĆA

Dignum laude virum Musa vetat mori /

Muza ne dopušta da umre muž vrijedan hvale

(Hor., Carm. IV, 8, 28)

Pripremni odbor

Jasna Jeličić-Radonić, Mirjana Matijević Sokol, Marina Šegvić,
Špiro Žižić, Dino Demicheli, Ivan Matijević

Solin, 29. lipnja 2016.

Sadržaj

9		Predgovor
11-18	Marina Šegvić	Duje Rendić-Miočević (Split, 29. 6. 1916. – Zagreb, 30. 4. 1993.)
19-21	Ivan Mirnik	Opus Duje Rendića-Miočevića na suvremenim znanstvenim međumrežnim stranicama
23-36	Nenad Cambi	Nova svjedočanstva solarnih i mističkih kultova u Dalmaciji
37-55	Ante Rendić-Miočević	Arheološka istraživanja na spoju gradskih bedema sjeverno od <i>Porta Caesarea</i> u Solinu (1970. – 1973.)
57-66	Jasna Jeličić-Radonić	<i>Gloria virtutem tamquam umbra sequitur</i>
67-75	Joško Belamarić	Rendić-Miočevićeva teza o sadržaju uništenoga središnjeg motiva friza Dioklecijanova mauzoleja
77-92	Mirjana Matijević Sokol	Od epitafa svećenika Ivana do epitafa kraljice Jelene
93-97	Tonko Maroević	Uklesani stihovi, usklađeni prepjevi Prevoditeljsko-priredivački prinos Duje Rendića-Miočevića
99-120	Bruna Kuntić-Makvić	<i>Διάλεκτος, γράμματα, signum</i> Službena komunikacija ilirskih vladara prema izvještajima starih pisaca
121-127	Jelena Marohnić	Isejski natpis s najviše negrčkih imena (Brunšmid br. 12)
129-141	Branka Migotti	Nadgrobnni spomenik obitelji Aurelija Januarija iz Dobrinaca kod Rume (<i>Caput Bassianense</i>)
143-173	Ivan Radman-Livaja	Pregled ilirske onomastike na sisačkim teserama
175-197	Dino Demicheli	Neobjavljeni i nepoznati rimskodobni natpisi iz istraživanja Ejnara Dyggvea u Šupljoj crkvi u Solinu
199-210	Ivan Matijević	O vojnoj karijeri centuriona Lucija Varija [---] po natpisu ILlug 2098 iz Salone
211-219	Josip Dukić	<i>Salona Christiana</i> – Pisana ostavština don Frane Bulića biblioteci Centralnoga bogoslovnog sjemeništa u Splitu
221-232	Vladimir Sokol	Aleja istraživača Salone – Dolina hrvatskih kraljeva Važnost Dalmacija/e za hrvatsku povijest kroz rezultate njihova bavljenja

Nenad Cambi

Nova svjedočanstva solarnih i mističkih kultova u Dalmaciji

Nenad Cambi
HR, 21000 Split
Zoranićeva 4

U ovom radu posvećenom Duji Rendiću-Miočeviću obrađuje se fragment važnoga reljefa posvećena Mitri iz Omiša (*Oneum*) koji svjedoči o približnoj lokaciji Mitrina kulta. Raspravlja se također i o jednom neočuvanom natpisu na kojem se javlja nekoliko drugih božanstava (*Dei Ascalonitani, Magna Mater i Iana*), također iz Omiša. Objavljuje se i reljef s likom mitričkoga Aiona (leontokefalnoga oblika) iz Salone. Novi i neobjavljeni fragment reljefa Sola (*Sol Invictus*) iz Podstrane (*Pituntium*) također je važan predmet rasprave. S tim u svezi upozorava se i na jedan reljef u Arheološkom muzeju u Splitu te na konzole tzv. Maloga hrama Dioklecijanove palače koje prikazuju Sola, odnosno Apolona-Sola. Svi ti spomenici potječu iz kasnijega razdoblja Rimskoga Carstva (uglavnom 3. ili rano 4. stoljeće) i svjedočanstvo su razvoja solarnih i mističkih kultova u rimskoj provinciji Dalmaciji.

Ključne riječi: Salona, Oneum (Omiš), Mitra, Aion, Dei Ascalonitani, Magna Mater, Iana

UDK: 904:292.214>(497.5-3 Dalmacija)
930.27(497.5-3 Dalmacija)“652“

Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 16. svibnja 2017.

Dana 29. lipnja 2016. navršila se 100. obljetnica rođenja jednoga od velikana novije hrvatske arheologije Duje Rendića-Miočevića koji nam je svima u tom povodu okupljenim na znanstvenom skupu u Solinu bio profesor i uzor akribičnosti i ljudske čestitosti. Takvu okruglu obljetnicu bilo je važno obilježiti i osvježiti uspomenu na pokojnoga profesora. I sâm sam bio u prvoj generaciji studenata arheologije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu koji su studirali i diplomirali po njegovu, godine 1955. ustrojenom, programu.¹

Za ovu prigodu izabrao sam rad u svezi s kultovima uglavnom na temelju spomenika koji su otkriveni ili prepoznati u novije doba. Iako su ti spomenici fragmenti i dosta neugledni i za ovu prigodu preneznatni, ipak su važni za produbljivanje spoznaja o razvoju i proširivanju antičkih, uglavnom orijentalnih kultova u rimskoj

provinciji Dalmaciji. Radnja je podijeljena na dva dijela: 1. *Mithras* i 2. *Sol Invictus*.

1. *Mithras*

Povod ovom naslovu je mali fragment reljefa Mitrine tauroktonije s kojim me je upoznao kolega Joško Belamarić (sl. 1, 2).² Ovičen je ravnom, uskom i neukrašenom trakom. U lijevom kutu očuvan je donji dio figure Kautopata koji nosi kratku potpasanu tuniku. Iza figure vidi se plašt koji seže do ispod koljena. Kautopat je u rukama držao spuštenu veliku baklju.³ Da je riječ o baklji jasno pokazuje plamen koji se vijugasto spušta nadolje. Kautopat baklju kao i obično drži objema rukama, što se može zaključiti po položaju šake lijeve, iako druga nije očuvana. Gornji dio lika je odlomljen. Ispod plamena vidi se mali dio butine bika na kojem je noga Mitre čiji je lik bio prikazan u trenutku

1 Svi mi nekadašnji studenti iznimno smo zahvalni Duji Rendiću-Miočeviću na svemu što nam je pružio. U znak zahvalnosti priredio sam knjigu njegovih radova iz ranokršćanske arheologije, usp. D. Rendić-Miočević 2011. Napisao sam i rad naslovljen *Duje Rendić-Miočević i Književni krug Split* koji će uskoro izići u Zborniku radova *Illyrica Antiqua II*. In honorem Duje Rendić-Miočević. International conference, Šibenik 12th – 15th September 2013, str. 19-27.

2 Na manifestaciji Dioklecijanovi dani krajem kolovoza 2015. u Splitu Joško Belamarić mi je pokazao snimak ulaza u utvrdnu Turjun u Omišu i upitao za mišljenje o fragmentu reljefa koji je prilijepljen na glatkom nadvratniku, ispod desne konzole. Reljef je elegantno postavljen na kamenoj kugli tako da izgleda kao da na njoj balansira. Nakon kraćega razmišljanja shvatio sam da je riječ o prikazu Mitrine tauroktonije. J. Belamarić je i autor ovdje otisnutoga snimka na kojem mu srdačno zahvaljujem, jednako kao i na pravu na objavu. Ispod lijeve konzole nalazi se jako oštećeni rimski natpis, također neobjavljen. Ostali dijelovi raskošno ukrašenih vrata utvrde su barokni. O toj utvrdi i gradskim vratima u jugoistočnom dijelu grada usp. V. Kovačić 1992, str. 29-40, posebno str. 32 i sl. nadesno.

3 Na taj način se razlikuje Kautopat od Kauta jer prvi drži spuštenu baklju, a potonji podignutu. Kautopat je obično lijevo od prizora tauroktonije, dok je Kaut desno. O ikonografiji usp. H. Bowden 2010, str. 184-185, sl. 122, 123.

kad mu je zajašio na leđa da bi ga ubio. Mitra je bio odjeven na orijentalni način s frigijskom kapom, na što upućuju anaksiride, prepoznatljive unatoč oštećenju površine. Ostatak scene nije očuvan, ali se nedostajući sadržaj može lako pretpostaviti na temelju brojnih analogija. U središtu je, dakle, prikazana scena tauroktonije, vjerojatno sa svim po mitričkoj teologiji djelatnim životinjama i gmizavcima, a to znači psom, škorpionom i zmijom (ispod bikova trbuha). Desno je pouzdano bio Kaut, kako bi to zahtijevala simetrija i više-manje standardizirana ikonografija. Kautopat bez Kauta ne nudi cjelinu poruke, ali njihova pozicija može biti i obrnuta, što je, međutim, mnogo rjeđe.⁴ U gornjim, nažalost, neočuvanim kutovima po svojoj prilici su bile biste Sola s radijalnom krunom i glava Lune koja sjedi na polumjesecu kao i na reljefu iz Močića u epidaurskom zaleđu (sl. 3).⁵ Omiški reljef je votivnoga i kulturnoga karaktera.

Na temelju ovoga ostatka reljefa valjalo bi pretpostaviti da je negdje na području omiške utvrde bio mitrej (vjerojatno zidana građevina manjih dimenzija, iako ni speleji, kao u Močićima, nije isključen). Očito je da je omiški reljef bio namjerno slomljen i oštećen nakon kršćanskoga trijumfa.

O dataciji reljefa teško je raspravljati jer nema za tu svrhu pouzdanih elemenata, osim stilskoga tretmana. Naime, lik Kautopata podsjeća na erote na brojnim sarkofazima lokalne (salonitanske) produkcije. Na arama i sanducima, ako se radi o ukrašenim primjercima, najčešće su to nagi i krilati eroti s izvrnutom bakljom, iako krila ponekad izostaju.⁶ Eroti se najprije počinju pojavljivati na arama, a potom i na sarkofazima. Najranije are s erotima su iz kraja 1. stoljeća. Poslije toga eroti su češći i javljaju se kroz čitavo 2. stoljeće. Sredinom toga stoljeća eroti sukladno svojoj sepulkralnoj poruci prenose se i na sarkofage.⁷ Bucmaste figure dječaka pojavljuju se ponajviše tijekom 3. stoljeća. Stoga se može kazati da je podudarnost likova Kautopata i erota oslonac za dataciju omiškoga reljefa. S druge strane religija Mitre približno u isto doba (3. stoljeće) doživljava vrhunac u zapadnom dijelu Rimskoga Carstva. Pojava fragmenta tauroktonije u Omišu sukladna je činjenici da se mitrička religija znatno proširila salonitanskim područjem kojem pripada i stari *Oneum*.⁸

Slika 1
Ulaz u Turjun, Omiš

Na suprotnoj strani ulaza u Turjun do nadvratnika ugrađen je i fragment rimskoga natpisa (sl. 4). Natpis je uokviren ravnom i glatkom trakom koja je dubokim žlijebom odvojena od slova.⁹

4 Kautopat je bio identično prikazivan kao njegov pandan Kaut, uz spomenutu razliku položaja baklje. O nebeskom značenju toga dvojica usp. R. Beck 2007, str. 190-215.

5 Usp. B. Gabričević 1954, str. 37, sl. 2; D. Rendić-Miočević, 1953, str. 271-276; Lj. Zotović 1973, str. 37-38, br. 48; N. Cambi 2006, str. 185-212, 206-212, sl. 17, 18.

6 N. Cambi 2010, str. 105, br. 42, tab. XXVII, 1; 109, br. 62, tab. XXXVII, 1 i dr.

7 N. Cambi 2010, str. 66-72.

8 P. Selem 1986, str. 173-204; P. Selem – I. Villogorac Brčić 2012, str. 157-176, sl. 1-14, literatura na str. 175-176.

9 Natpis je objavljen u ILLug 3, br. 1990, što nisam znao. Naime, s obzirom da reljef do sada bio uočen, bio sam uvjeren da nije ni natpis. Zahvaljem na podatku D. Demicheliju. Za pitanje mitričkoga kulta ovaj natpis nema vrijednosti, bez obzira je li vojnički ili civilni. Zanimljiva je kulturološka povezanost dvaju antičkih spomenika kao ukrasa arhitrava.

Slika 2
Omiš, Turjun. Mitrički reljef s likom Kautopata

Slika 3
Mitrički reljef nad ulazom u speleju u Močićima kod Dubrovnika

Slika 4
Omiš, Turjun. Fragment rimskoga natpisa

Natpis u sadašnjem stanju očuvanosti zaista je teško odgonetati. Mali broj slova omogućuje samo hipotetički pokušaj približavanja izvornom tekstu, bez pretenzije na točnost i potpunost. Moguće je da je u prvim retcima bilo ime muškarca koji, zajedno s još nekim (sudrugom, ženom ili prijateljima), podigao nadgrobni spomenik. Muškarac je mogao biti vojnik ako je ispravno čitanje *ex legionis*, što je ipak upitno ne samo zato što je natpis mali ulomak daleko veće cjeline nego i što su slova izlizana. Kako je davno prihvaćeno mišljenje da su vojnici bili poklonici i širitelji Mitrina kulta, osobito na rubnim dijelovima Rimskoga Carstva,¹⁰ nije isključeno da je neki vojnik ili veteran u podnožju gradine *Oneum* podigao mitrej, ali, dakako, daleko je od pouzdanoga.¹¹

U Omišu je postojao i važni fragmentirani natpis objavljen u CIL 3, 8474 koji već odavno zagubljen.¹² Natpis je po *codex Epiterginus* glasio: *POSVIT/DIS ASCA/MATRI MAGNE/IANNIM[.....*, a po Roti: *DIS ASCA ET/ MATRI MAGNA IANE M*. Autori CIL-a nisu se odredili prema ta dva čitanja, ali ne dvoje u autentičnost natpisa. Kolacioniravši oba čitanja predložio bih sljedeću rekonstrukciju toga, nažalost, izgubljenog natpisa: *.....POSVIT/D(E)IS ASCA(Ionitanis) ET/ MATRI MAGN(A)E [et] IAN(a)E M.....*

Neobično je što se na ovaj natpis nitko i nikad nije osvrnuo, iako je veoma važan. Prvi retci su, čini se, po obje varijante bili jasni, ali i po *Epiterginusu* slova ne nude smisao, dok su po Roti više-manje suvisli, iako možda ne i posve točni. U natpisu se, dakle, spominju bogovi grada Askalona u današnjem Izraelu.¹³ Ovim lokalnim palestinskim božanstvima pridodaje se još i Magna Mater, kult koje je bio također jako proširen i u Dalmaciji, osobito u Saloni¹⁴ i Liburniji.¹⁵ Međutim, u natpisu je još jedna posveta koja se pridružuje Magni Mater kao nekakav dodatak. Moguće da je poslije Magne Mater veznik stajao i veznik *et*, ako je poslije nje slijedilo još jedno božanstvo.

10 Te ideje zastupao je Fr. Cumont 1896. i 1898. Poslije ih je, ali s malo manje žara, zastupao i M. Vermaseren (1960, str. 26). B. Gabričević (1987, str. 163-214) bio je pristaša veoma učenih Cumontovih rasprava pa ga je slijedio i glede uloge vojnika. Zanimljivu zgodu u vezi s uvjerenjem o odlučnoj ulozi vojnika u širenju mitraizma ispričao mi je A. Hensen. Naime, tek se nedavno otkrilo da su istraživači za volju cara Wilhelma II. lažirali nalaz speleja u Castell Saalburg, jer bi ovaj kad bi god posjećivao iskopavanja (a dolazio je često) pitao jesu li otkrili mitrej, pa su mu udovoljili lažiranjem. Međutim, znakovito je što Y. Le Bohec 2000, u poglavlju *Religious Life*, str. 236-252 (uključivši i kršćanstvo) ni jednom riječju ne spominje mitraizam kao vojničku religiju. Autor očito relativizira ulogu vojnika kao bitnoga čimbenika u širenju mitraizma.

11 Središte se naselja nedvojbeno nalazilo na brežuljku u selu Borak.

12 Zapravo nije pouzdano je li se natpis nalazio *in castro Halmissae* (Omiš) ili *in oppido Pegunti archiepiscopalis districtus*. Naime u oba se izvora (*Epiterginus* i Rota) navode dva različita mjesta čuvanja. Međutim, potonji izvor pod *Peguntium* po svojoj prilici misli na Omiš.

13 Tumačenje kratice *Diis Asca(Ionitanis)* u CIL 3, 8474 donosi se po prijedlogu Th. Mommsena (u indeksu). Po tomu, u Oneu bi bilo kulturno mjesto lokalnih božanstava grada Askalona. O Askalonu općenito usp. Antike Stätten am Mittelmeer 1999, str. 706-707. Poznato je da su neke zemlje i gradovi imali svoje bogove zaštitnike koji su se uspješno uklopili u rimski panteon. Askalon je, doduše, daleko od današnjega Omiša, ali su vojnici služili po čitavom Rimskom Carstvu, a jedinice su često premješane. Osim toga poslovni ljudi i trgovci su često dolazili na Zapad i širili svoje kultove. *Dei Ascalonitani*, dakako, ako je Mommsenovo čitanje ispravno, bili bi svjedočanstvo zavjetodavčeve kulturne i emotivne veza sa zavičajem.

14 P. Selem – I. Vilogorac 2012, str. 79-134, sl. 1-34, add. 1-11.

15 J. Medini 1993, str. 1-32, tab. I-XIV i sl. na str. 32; M. Glavičić 2013, str. 7-38, sl. 1-9.

Čini se da bi to mogla biti *lana*. Naime, ova božica javlja se na jednoj maloj ari iz Rupotine u neposrednoj blizini Salone, zapravo salonitanskom suburbiju, kultno združena s Jupiterom.¹⁶ Zanimljivo je da je *lana* u salonitanskom natpisu u dativu pisana sa slovom *-e*, a ne s *-ae*, jednako kao i u omiškom slučaju.¹⁷ Branimir Gabričević je ime protumačio kao drevni italski oblik imena Diane koja se kao božica svjetla pridružuje vrhovnom nebeskom božanstvu Jupiteru ili Janu, a s potonjim se usuglašuje i po zvučnosti imena. Diana je u dalmatinskom području bila iznimno štovana.¹⁸ No, o posljednjem retku se, nažalost, ne može pouzdano suditi.

Na temelju reljefa i dvaju natpisa u Omišu na području Turjuna veoma je vjerojatno da je postojalo kultno mjesto ili mjesta različitih importiranih i rimskih božanstva. Na to je dobro upozoriti jer bi eventualni komunalni radovi u gradu ili okolici mogli iznijeti na vidjelo ostatke kulturnoga mjesta.

U vezi s mitričkom religijom spomenuti nam je još jedan slabo poznati i kao takav neidentificirani spomenik. Naime, u Arheološkom muzeju u Splitu čuva se fragment stupca iz Salone (inv. br. D 162), visine 0,31, širine 0,30, debljine 0,13 (sl. 5). U sredini prednje strane nalazi se figura nagoga muškarca s krilima koja proviruju poviše ramena. Krila su izrađena na uobičajeni način s perima u dva niza. Glava je poput lopte, a naokolo njezina obrisa vide se kratki pramenovi koji sličje lavljjoj grivi. Lice je dosta oštećeno, ali se ipak vide oči s okruglim šarenicama. Oko usta su uparane duboke bore. Nos i brada su otučeni. Čelo je izbočeno, ali je oštećeno. Glava je okrugla. Desna ruka je spuštена i od lakta naniže odlomljena. Lijeva ruka je nejasno prikazana. Na grudima se desno nalazi jedan okrugli i oštećeni predmet, a desno je vidljiv jedan također oštećeni atribut koji je nemoguće definirati. Prikaz je obrubljen trakom, a u traci su ukrasni biljni motivi: listovi (vitice loze) i rozete (gore).

Ova figura također podsjeća na erote kakvi se često javljaju na arama, sarkofazima, ali i na stupićima grobnih areala.¹⁹ Riječ je o erotima s izvrnutom bakljom koji nose važnu sepulkralnu poruku, ali ima i drugih tipova erota, kao na primjer onih s prikazom godišnjih doba.²⁰ Međutim, to nije erot, unatoč postojanju krila, jer se takvoj interpretaciji protivi glava koja ima surove leoninske

Slika 5
Reljef mitričkog Aiona iz Salone, Arheološki muzej u Splitu

karakteristike, a ne dječake: čuperak, uvojke, nježno i blago licem i glavu nakrivljenu na jedno rame. Zbog toga treba tražiti neko drugo prihvatljivije rješenje. Oslonac za interpretaciju pružaju glava i krila. Unatoč znatnoj fragmentiranosti i oštećenjima, ipak je prije navedeno dovoljno za atribuciju lika kao fantastičnoga leontokefalnog božanstva. Krilato leontokefalno božanstvo važan je sudionik u mitričkoj teologiji. On prati Mitru i uvodi red u univerzum. Ovo biće nazvano grčkim imenom Aion (*Αἰών*) predstavlja cjelokupnost vremena (prošlost, sadašnjost i budućnost) i u mitričkom kultu prikazivalo se kao nagi čovjek s lavljom glavom, ostrim i dugim zubima, ali s ljudskim očima i bradom. Na prsima su ruke svijene u laktu i obično drže ključeve. Često je u jednoj ruci žezlo. Oko tijela mu je spiralno ovijena zmija. Donji dio tijela ogrnut je dugom haljinom ispod koje vire stopala. Kao atributi uz figuru pojavljuju se još pijetao, ponekad Merkurov kaducej, ali još i neki drugi predmeti. S obzirom na manjkavost našeg reljefa nisu se očuvali.

Na temelju gore navedenoga s punim se opravdanjem ovaj reljef smije interpretirati kao prikaz mitričkoga Aiona (Krona) koji je obično nazočan u mitričkim

16 B. Gabričević 1969, str. 224-225, br. 4, sl. 4.

17 B. Gabričević 1969, str. 224-225, br. 4. Oblik sa slovom *-e* u dativu Gabričević dopunja (*a*)*e*. U tome natpisu je ime božice Jane pisano na identičan način kao i kod Rote.

18 O kultu Silvana i Diane u predrimskom i rimskom doba usp. N. Cambi 2013, str. 71-88.

19 Jedan takav stupić i danas je vidljiv na Zapadnoj nekropoli. Nije publiciran.

20 Usp. N. Cambi 2010, str. 50-51, br. 87, tab. L, 1; br. 89, tab. Ll, 1, Lll, 1-2 i dr.

svetištima. Ovaj salonitanski leontokefalni Aion posjeduje sve definirajuće atribute osim zmijske koja je također mogla postojati negdje na drugom mjestu, na primjer pri dnu reljefa ili oko pojasa. Kružni predmet koji se vidi na grudima božanstva moguće je interpretirati kao žezlo s kuglom na vrhu, a pokraj toga možda je bio i ključ (u drugoj ruci).

Znatno manji problem od ikonografije prikaza jest pitanje datacije reljefa. Kao što je već navedeno, fantastično biće pokazuje sličnosti sa sepulkralnim erotima, o čemu je već bilo riječi pri obradi mitričke tauroktonije iz Omiša. Reklo bi se, štoviše, da su radionice koje su izrađivale nadgrobnne spomenike s krilatim erotima isklesale i ova ovdje obrađena spomenika mitričkoga karaktera. Posebne specijalizacije pri izradi pojedinih skupina skulpture nije bilo. S obzirom da ovaj reljef pokazuje stilske sličnosti sa sarkofazima u punom razdoblju njegova razvitka, to bi značilo da je iz 3. stoljeća.²¹ Nikako nije čudno što se vrijeme nastanka našega reljefa doba poklapa s najvećim proširivanjem Mitrina kulta na Zapadu. Salona je u tome procesu bila uporište u ovom dijelu Rimskoga Carstva.

Mitrički leontokefalni Aion poznat je i u Jaderu (sl. 6) na jednom golemom bloku koji je bio iskopan uz jugozapadna gradska vrata, ali izvan arheološkoga konteksta.²² Na njegovu identifikaciju čekalo se nekoliko desetljeća, a pomišljalo se čak i na kasnija povijesna razdoblja i kulturne krugove (venecijansko doba). Taj je blok odlomljen na polovici prsiju, ali, kako se sačuvao gornji dio figure, preostala je lavlja glava s ljudskim očima i obrvama. Na glavi je ukras kakav često nose ovakvi likovi, a koji se obično objašnjava kao gorgoneion. Na prsima se vide tragovi spiralno ovijene zmijske, a na leđima krila. Moglo bi se reći da zadarski Aion posjeduje sve bitne ikonografske karakteristike za pouzdanu atribuciju. Posebnost zadarskoga leontokefalnog Aiona su goleme dimenzije, što upućuje na pripadnost monumentalnoj arhitekturi, najvjerojatnije nekom velikom mitreju, a mjesto nalaza je indicija da je on bio negdje na širem prostoru jadertinskoga foruma.

I u Arheološkom muzeju u Zagrebu čuva se kip leontokefalnoga mitričkog božanstva iz Čakovca kod Jospidola u Lici.²³ Tako se s novim salonitanskim reljefom

Slika 6
Reljef mitričkoga Aiona iz Jadera, Arheološki muzej u Zadru

broj prikaza ovoga božanstva povećao na tri primjerka, ali povećanje je bilo očekivano, navlastito u Saloni gdje je pouzdano bilo najviše mitreja.²⁴ Prikaze Aiona dvostruke (ljudske i leontokefalne) ikonografije koji u mitričkoj teologiji djeluju u paru prikupio je M. Le Glay u članku o ikonografiji Aiona.²⁵ O tome božanstvu (demonu) i simboličkim ikonografske slike raspravljali su D. Ulansey²⁶ i Ž. Miletić.²⁷ Temeljno polazište tumačenja su dva tipa prikaza: jedan s čovjekolikim, a drugi s lavolikom glavom. Prvi tip je arhont – kontrolor vrata u zviježđu Jarca kroz koja se besmrtna duša oslobađaju zemaljskih okova i ulaze u Mliječnu stazu, što bi povrdile biste jaraca koje simboliziraju zimski solsticij u istoimenom zodijačkom znaku. Drugi, lavoliki arhont povezivao je prolaz na granici zviježđa Rak-Lav, odnosno silazak duše u procesu reinkarnacije. Po Miletiću prolaz duše kroz lavlje ždrijelo predstavlja njezinu mističnu smrt. Zastrašujuće lice lava pokazuje da je demon kontrolor pada, procesa rastakanja smrtnoga tijela u temeljne elemente zrak, zemlju i vatru. Ovakvo astrološki sofisticirano tumačenje može se razložiti na elemente prikaza koji jasno ukazuju na vremensku prolaznost

21 N. Cambi 2010, str. 66.

22 N. Cambi 2003, str. 101-119, sl. 1-5.

23 Ž. Miletić 1996, str. 81-82.

24 Usp. bilj. 7

25 M. Le Glay 1981-1982, str. 399. Brojevi od 1 do 56, ali ih ima više jer neki od brojeva imaju broj i slovo, kao npr. 8 i 8 a. Među njima nema ni jednoga spomenika iz Dalmacije ili iz Hrvatske. Od tada pa do danas broj se sigurno uvećao.

26 D. Ulansey 1986, str. 116-124, sl. 7. 15-7. 20.

27 Ž. Miletić 1996, str. 81-82.

ljudske prirode.²⁸ Vrijeme personificirano kao Aion troši ljudsku egzistenciju, a njegovi atributi simboliziraju okovano ljudsko tijelo (zmija), dok je žezlo simbol vlasti nad prolaznosti, ključevi su otvarači ključanice besmrtnosti u vremenskom trajanju. Božanstvo je zamišljano kao gospodar kozmosa, povezan i s podzemnim (htoničkim) svijetom, što je već bilo razrađeno u antičkoj filozofiji (*Αἰών*) i u prezijskom embriju mitričke teologije (*Arimanius*). Svi elementi ove ikonografije su vrlo jasni i nose snažnu aluziju na prolaznost.

U novije doba ponovno izranja teza o perzijskom ishodištu mitričke religije koja je svoju preobrazbu i puni razvoj u religijskom smislu dobila u rimsko doba, posebno na zapadu Carstva. Čini se, naime, da se može ipak potvrditi kontinuitet od Ahura Mazde do nekih helenističkih središta u istočnoj Maloj Aziji otkuda se kult širi prema zapadu.²⁹

2. *Sol Invictus*

Kad se je uređivalo groblje uz crkvicu sv. Martina u Podstrani godine 2013. pronašao se ostatak reljefa (dužina 0, 82; visina 0, 28, debljina 0, 27 m) s natpisom koji otkriva karakter prikaza iako se sačuvao samo njegov najdonji dio (sl. 7). Reljefni prikaz je stajao na širokoj i neuokvirenoj traci na kojoj se čita: *s]ER(vs) INVIC(to) S[oli V(otum) S(olvit)]*. Čitanje nije teško jer ono što je sačuvano uglavnom je jasno vidljivo i ispisano lijepim slovima, iako sadržaj nije cjelovit. Nema nikakve dvojbe da natpis spomenik definira kao kulturni privatnoga karaktera. Prije navođenja kome se polaže zavjet naznačen je, čini se, zavjetodavac, rob, ako je čitanje riječi *ser]VUS* ispravno. Moglo bi se očekivati i ime, bez obzira što je rob, ali do lijevoga ruba natpisnoga polja malo je mjesta (možda do tri slova) pa je ono, po svoj prilici bilo pokraćeno. Više od toga jedva da dolazi u obzir. Iako je teško objašnjiv izostanak imena, ipak je moguće da je ono bilo poznato svima kojima su prisustvovali obredima. Zavjetodavac je bio razmjerno bogat, jer je vrijednost (cijena) spomenika morala biti visoka, što je uočljivo unatoč fragmentiranosti i teškim oštećenjima.

Natpis nedvosmisleno pokazuje da je reljef bio zavjet visokoštovanom božanstvu Sunca i da ga je prikazivao

Slika 7
Fragment reljefa Sola, Sv. Martin, Podstrana

čovjek u raskoraku i poznatom stavu antičkih kipova – kontrapostu. Figura je po svoj prilici bila bez odjeće, osim možda plašta (oko ramena), jer su noge bose (vide se gležnjevi). Lik Sola iz Podstrane je prikazan prema uobičajenoj ikonografiji i po svoj prilici u jednoj ruci držao je bič, a u drugoj luč ili kuglu (globus). Do njega su bile dvije životinje, obje su jako oštećene. Najbolje su im se očuvale noge. Na lijevoj strani reljefa prepoznaje se pas koji sjedi na stražnjim nogama, a gornji mu je dio tijela uspravljen. Glava (vidi se obris njuške i uši) je, suprotno od tijela, okrenuta prema središnjoj ljudskoj figuri. Prikaz se može rekonstruirati unatoč oštećenjima. Ispred je bio još neki prikaz koji se jedva prepoznaje (možda manji pas). Na desnoj strani (lijevo od čovjeka) leži lav u profilnoj vizuri, okrenut nadesno. Sačuvana je samo stražnja polovica tijela s karakterističnim dugim i zavijenim repom. To je poznati položaj (poput sfinge) u antičkoj umjetnosti.

Sol Invictus se obično prikazivao kao mladić, a prema analogijama iz helenističkoga doba kad se štovao pod grčkim imenom Helios (*Ἥλιος*). Kult Helija zabilježen je još u homersko doba i stalno mu je rasla popularnost. U doba ranoga helenizma kultu Sunca iznimno je pridonio njegov najpoznatiji kip izrađen za lukobran ratne luke grada Rodosa.³⁰ Prikazan je bio kao nagi mladić i poznat

28 Servije, bilješka uz Eneidu 5,85, navodi da je egipatski piktografski znak za godinu zmija koja sebi ujeda pri čemu se slikovito pokazuje da početak i kraj godine sustiže jedan drugoga. Izvorni tekst glasi: *annus secundum Aegyptios indicabatur ante inventas litteras picto dracone caudam suam mordente, quia in se recurrit*. Na taj način je bila slikovito prikazana brzina protoka vremena.

29 Usp. R. Gordon 2011, str. 392-405; M. Claus 2012, (prvo izdanje je iz 1990.); Ch. Witschel 2013, str. 201-210. Različito viđenje zastupaju R. Beck 2007. i H. Bowden 2010, str. 195-196 (iz Commagene).

30 Uz njega su prolazili brodovi, a po nekim rekonstrukcijama, osobito kasnijim, brodovi su prolazili između njegovih nogu, čime se naglašavala monumentalnost, ali to je ipak pretjerano.

kao Rodoski kolos. Njegovo lice bilo je nježno i produhovljeno s emfatičnim pogledom prema nebu. Načinio ga je Haret iz grada Lindosa, također važnoga grada na otoku Rodosu. Haret bijaše učenik velikana grčkoga kiparstva Lizipa iz Sikiona.³¹ Očito je da je umjetnik baštinio Lizipov stil, a Plinije Stariji ga hvali ne samo kao umjetnika nego i njegovu vještinu podizanja gigantskih kipova koje bi pri dnu opteretio kamenjem da bi ih uspravio.³² Kip je postavljen godine 271. prije Krista. Unatoč opterećenju i osiguranju baze kip je pao za u povijesti poznatoga razornog potresa iz godine 226./225. prije Krista. U jednoj ruci Helios je držao luč koja je služila kao svjetionik, u drugoj žezlo ili globus, a na glavi mu je bila zrakasta (suncana) kruna.³³ Haretov Rodski kolos je ubrajan uvijek među sedam svjetskih čudesa antičkoga doba.³⁴

U rimsko doba *Helios* se naziva *Sol*, često uz atribut *Invictus*, kako je definiran i na reljefu iz Podstrane. Rodoskoga kolosa je obnovio Hadrijan kao jednu od svojih poznatih munificijencija.³⁵

Sola na fragmentu iz Podstrane prate lav i pas, što je više nego indikativno jer pokazuje pojavu Sunca u astrološkom znaku Lava i zvijezda Psa.³⁶ Lav je zodijački znak iz sredine užarenoga ljeta. S obzirom da se čini kako je ispred psa bila još jedna manja životinja, nije isključeno da je i to također bio pas pa bi u tome slučaju bila bi prikazana oba zvijezda (*Canis Maior* i *Canis Minor*) koji sa svojim astronomskim simbolima prate Sunce u apogeju. Pojava zvijezda Psa pada u najvrhu dane sredine ljeta (oko ljetnoga solsticija). Antički ljudi poznavali su dobro astronomiju/astrologiju.³⁷

Porastu štovanja boga Sola u Rimu pridonio je Septimije Sever. Car je i na reversu svoga novca prikazao Sola, a posebno ga je štovao car Elagabal, Sirac podrijetlom, iz područja gdje je ovaj kult imao posebno mjesto. Kasnije kult je u Rimu dosegao razinu glavnoga božanstva na koju ga je uzdigao car Aurelijan godine 274. sagrađivši gigantski hram.³⁸

Iako je po očuvanim ostacima reljef teško pouzdani je vremenski odrediti, očito je da je njegova datacija između prvih desetljeća 3. stoljeća ili ranoga 4. stoljeća. S

Slika 8
Reljef Sola iz Salone, Arheološki muzej u Splitu

obzirom na rast popularnosti štovanja Sunca od Severa preko Aurelijana pa i kasnije, najprimjerenija datacija bi bila Dioklecijanovo, a moguće i Konstantinovo doba jer je on još uvijek iznimno štovao kult Sunca. Kasnija vremena teško dolaze u obzir.

Nameće se pitanje gdje je ovaj reljef bio postavljen. Mjesto njegova nalaza je bilo u okviru posjeda Lucija Artorija Kasta (*Lucius Artorius Castus*), veoma istaknute vojne i civilne osobe, koji je bio pokopan u grobnom arealu uz cestu Split – Omiš, pokraj crkvice sv. Martina. Međutim, *sacellum* posvećen Solu u kojem je stajao i reljef pouzdano je mlađi od vremena Kastove smrti početkom 3. stoljeća.³⁹

Iz rimske provincije Dalmacije potječe fragment reljefa od segetskoga vapnenca klasične inspiracije s glavom

31 O Haretu usp. *Künstler Lexicon der Antike* 2007, str. 133-134, s.v. Chares (F. Ntantalia).

32 Plinije Stariji, *Povijest antičke umjetnosti* 2012, XXXIX, str. 41.

33 W. Hoepfner 2003, str. 191sl. 111-112 misli da je kip držao podignutu desnicu u znak pozdrava putnicima.

34 O sedam svjetskih čudesa usp. W. Ecksmitt Mainz 1984, str. 170-181; H. Hoepfner 2003, str. 1003-104; K. Brodersen 2006.

35 W. Hoepfner 2003, str. 101-102.

36 O time odnosima naširoko raspravlja R. Beck 2007, str. 203, sl. 11.

37 R. Beck 2008.

38 *Historia Augusta* XXVI na više mjesta spominje golemi hram u Rimu i Aurelijanovu majku kao Solovu svećenicu. O Aurelijanu usp. L. Schumacher 1997, str. 250.

39 N. Cambi 2014, str. 29-40. Fragment Solova reljefa nađen je u neposrednoj blizini grobnoga areala Lucija Artorija Kasta.

Slika 9
Konzole nad ulazom tzv. Maloga hrama u Dioklecijanovoj palači u Splitu. Bista Sola desno od sredine arhitrava

Slika 10
Sol na konzoli arhitrava na pročelja tzv. Maloga hrama Dioklecijanove palače u Splitu

Sola na kojoj je radijalna kruna (sl. 8).⁴⁰ Nije moguće kazati kakva je bila namjena reljefa (kultna?). Prikazan je po svojoj prilici Sol kako upravlja svojim četveropregom, nešto poput metope iz hrama Atene u Troji iz kraja 4. ili početka 3. stoljeća prije Krista.⁴¹ Formalne sličnosti postoje i moguće je da obje vuku podrijetlo od istoga arhetipa. Salonitanski reljef je teško datirati, ali prema tehnici bušenja rupica izvedenih svrdlom datacija je najvjerojatnije druga polovina 3. stoljeća.

Bista Sola je prikazana i na jednoj od konzola tzv. Maloga hrama u Dioklecijanovoj palači u Splitu (sl. 9, 10).⁴² Bista je imala samo plašt na nagom tijelu, bič pokraj njegova desnog ramena i zrakastu krunu na glavi. Nedvojbeno je da je i Dioklecijan iznimno štovao Sola, premda ne kao glavno božanstvo. Važno je napomenuti da je na frizu sjeverne bočne strane hrama (prema uglu sjeverozapadne strane građevine) bila još jedna bista Apolona-Sola na konzoli, ne identične, ali slične ikonografije kao i na fasadi (sl. 11).⁴³ Naime, na konzoli na sjevernoj bočnoj strani hrama (ugao prema zapadnoj strani građevine) bila još jedna bista božanstva koje ima solarne karakteristike (zrake u kosi), ali ipak dosta različite od onoga na fasadi. Naime, čini se da se na lijevom ramenu pojavljuje tobolac iz kojega vire strijele. U kosi su sunčeve zrake, ali nema biča. Ti atributi ukazuju na Apolona, božanstvo svjetla koje se često poistovjećuje sa Solom.

*Slika 11
Apolon-Sol na konzoli sjeverne strane tzv. Maloga hrama
Dioklecijanove palače u Splitu*

Mitra, Sol i Apolon tri su srodna božanstva koja su se po svojim kozmičkim aspektima međusobno preplitala, ali se ipak nisu posve stopila što pokazuju njihove ikonografske razlike. Sva ova tri solarne božanstva potvrda su popularnosti nebeskih religijskih sustava među rimskim provincijskim pučanstvom.

40 Reljef je izložen u dvorani Arheološkoga muzeja u Splitu. Podrijetlo je nepoznato.

41 A. Stewart 1990, str. 204, sl. 650.

42 Usp. N. Cambi 2016, str. 67-68, sl. 6-6a.

43 N. Cambi 2016, sl. 11; S. Živkov 2009, str. 518-523, sl. 17. 3. Lik Apolona-Sola ima naglašeno bujnu kosu iz koje izlaze zrake, ali nema biča.

Literatura

- Antike Stätten am Mittelmeer 1999 *Antike Stätten am Mittelmeer*, Stuttgart – Weimar 1999, (ed. K. Brodersen).
- R. Beck 2007 Roger Beck, *The Religion of the Mithras Cult in the Roman Empire. Mysteries of the Unconquered Sun*, Oxford 2007.
- R. Beck 2008 Roger Beck, *A Brief History of Ancient Astrology*, Malden MA – Oxford UK 2008,
- H. Bowden 2010 Hugh Bowden, *Mystery Cults in the Ancient World*, London 2010.
- K. Brodersen 2006 Kai Brodersen, *Die Weltwunder. Legendäre Kunst- und Bauwerke der Antike*, München 2006.
- N. Cambi 2003 Nenad Cambi *Mitrički Aion iz Jadera*, Diadora 21, Zadar 2003, 101-119.
- N. Cambi 2006 Nenad Cambi, *Antički Epidaur*, Dubrovnik 3, Dubrovnik 2006, 185-212.
- N. Cambi 2010 Nenad Cambi, *Sarkofazi lokalne produkcije u rimskoj Dalmaciji*, Split 2010.
- N. Cambi 2013 Nenad Cambi, *Romanization of the Western Illyricum from Religious Point of View*, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine 42, Sarajevo 2013, 71-88.
- N. Cambi 2014 Nenad Cambi, *Lucije Artorije Kast: njegovi grobišni areal i sarkofag u Podstrani (Sv. Martin) kod Splita*, u: N. Cambi – J. Matthews (ed.), *Lucije Artorije Kast i legenda o kralju Arturu*, Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Podstrani od 30. ožujka do 2. travnja 2012., Split 2014, 29-40.
- N. Cambi 2016 Nenad Cambi, *Dioklecijan. Vir prudens, moratus callide, et subtilis ili inventor scelerum et machinator omnium malorum. Povijesne kontroverze i današnje dileme*, Split 2016.
- M. Clauss 2012 Manfred Clauss, *Mithras. Kult und Mysterium*, Darmstadt 2012.²
- Fr. Cumont 1896 Franz Cumont, *Textes et monuments figurés aux mystères de Mithra, I*, Bruxelles 1896.
- Fr. Cumont 1898 Franz Cumont, *Textes et monuments figurés aux mystères de Mithra, II*, Bruxelles 1898.
- W. Ecksmitt 1984 Werner Ecksmitt, *Die sieben Weltwunder. Ihre Erbauung, Zerstörung und Wiederentdeckung*, Mainz 1984.
- B. Gabričević 1954 Branimir Gabričević, *Iconographie de Mithra taurochtone dans la province romaine de Dalmatie*, Archaeologia Iugoslavica I, Beograd 1954, 3-41.
- B. Gabričević 1969 Branimir Gabričević, *Neobjavljeni rimski natpisi iz Dalmacije*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LXIII-LXIV/1961-1962, Split 1969, 224-225.
- B. Gabričević 1987 Branimir Gabričević, *Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta*, Split 1987.

- M. Glavičić 2013 Miroslav Glavičić, *Kultovi antičke Senije*, Zadar 2013, 7-38,
- V. Kovačić 1992 Vanja Kovačić, *Fortifikacije grada Omiša*, Radovi Instituta za povijest umjetnosti 16, Zagreb 1992, 29-40.
- R. Gordon 2011 Richard Gordon, *Institutionalized Religious Options: Mithraism*, u: J. Rüpke (ed.), *Companion to Roman Religion*, Wiley-Blackwell 2011, 392-405.
- W. Hoepfner 2003 Wolfram Hoepfner, *Der Koloss von Rhodos und die Bauten des Helios. Neue Forschungen zu einem der sieben Welwunder*, Mainz 2003.
- Künstler Lexicon der Antike 2007 *Künstler Lexicon der Antike. Über 3800 Künstler aus drei Jahrtausenden*, Hamburg 2007.²
- Y. Le Bohec 2000 Yann Le Bohec, *The Imperial Roman Army*, London and New York 2000.
- M. Le Glay 1981-1982 Marcel Le Glay, *Aiôn mithriaque léontocéphale*, Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae, I, Düsseldorf – Zürich 1981-1982, 399-411.
- J. Medini 1993 Julijan Medini, *Kult Kibeles u antičkoj Liburniji*, Senjski zbornik 20, Senj 1993, 1-32.
- Ž. Miletić 1996 Željko Miletić, *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, doktorska disertacija (rukopis), Zadar 1996, 81-82.
- D. Rendić-Miočević 1953 Duje Rendić-Miočević, *Da li je speleum u Močićima služilo samo mitrijačkom kultu?*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu VIII, Sarajevo 1953, 271-276.
- D. Rendić-Miočević 2011 Duje Rendić-Miočević, *Dalmatia Christiana. Opera omnia*, Zagreb – Split 2011.
- L. Schumacher 1997 Leonhard Schumacher, *Aurelian*, u: M. Clauss (ed.), *Die römischen Kaiser. 55 historische Portraits von Caesar bis Iustinian*, München 1997, 245-251.
- P. Selem 1986 Petar Selem, *Mitraizam u Dalmaciji i Panoniji u svjetlu novih istraživanja*, Historijski zbornik XXXIX, Zagreb 1986, 173-204.
- P. Selem – I. Vilogorac Brčić 2012 Petar Selem – Inga Vilogorac Brčić, *Religionum Orientalium monumenta et inscriptiones Salonitani. Znakovi i riječi. Signa et litterae, vol. III*, Zagreb 2012, 157-176.
- A. Stewart 1990 Andrew Stewart, *Greek Sculpture. An Exploration*, New Haven and London 1990.
- D. Ulansey 1986 David Ulansey, *The Origin of the Mithraic Mysteries. Cosmology and Salvation in the Ancient World*, Oxford 1986.
- M. Vermaseren 1960 Martin Vermaseren, *Mithra ce dieux mystérieux*, Paris – Bruxelles 1960.
- Ch. Witschel 2013 Christian Witschel, *Die Ursprünge des Mithras-Kults. Orientalische Gott oder westliche Neuschöpfung? u: Imperium der Götter. Isis, Mithras, Christus Kulte und Religionen im römischen Reich*, Karlsruhe 2013.

Lj. Zotović 1973

Ljubica Zotović, *Mitraizam na tlu Jugoslavije*, Beograd 1973.

S. Živkov 2009

Stanislav Živkov, *Varia Diocletiana*, u: N. Cambi – J. Belamarić – T. Marasović (ur.), *Dioklecijan, tetrahija i Dioklecijanova palača o 1700. obljetnici postojanja*, Zbornik radova s međunarodnog simpozija održanog od 18. do 22. rujna 2005. u Splitu, Split 2009, 501-528.

Summary

Nenad Cambi

New evidence of the solar and mystery cults in Dalmatia

Key words: Salona, Oneum (Omiš), Mitra, Aion, Dei Ascalonitani, Magna Mater, Iana

This paper deals with several previously unpublished cult monuments of solar and mystery character.

1. *Mithras*

On the corner of the architrave of the gates to Turjun fort in Omiš is displayed a small fragment (left lower part) of the Mithras cult relief, featuring the the portion of Cautopates figure, wearing a belted *tunica* and cloak. Next to him is the thigh of a bull, Mithras' leg, and what appears to be a scorpion (fig. 1, 2). The remainder of the scene was not preserved, but the missing contents can easily be reconstructed based on numerous other analogue reliefs (fig. 3). It is clear that the relief from Omiš was purposely destroyed following subsequent Christian triumph. The similarities between the sculptural style of the Cautopates and erotes on funerary monuments (arae and sarcophagi) are the basis for dating the relief from Omiš. The Mithras religion was at its peak roughly at the same time (3rd century) as the use of sepulchral erotes.

On the opposite side to the entrance to Turjun, next to the epistyle, there is a fragment of a Roman inscription (fig. 4). It was published in Illug. In Omiš there was also a fragmented inscription, CIL 3, 8474, which was already lost long since. According to the *Codex Epiterginus*, the inscription read as follows: *POSVIT/ DIS ASCA/ MATRI MAGNE/ IANNIM[.....]*, or Rota: *DIS ASCA ET/ MATRI MAGNA IANE M*. Combining both interpretations, the author recommends the reconstruction: *.....POSVIT/ D(E)IS ASCA(Ionitanis) ET/ MATRI MAGN(A)E [et] IAN(a)E M.....* The divinity Iana/Diana is mentioned in an inscription from the vicinity of Salona.

Regarding to the Mithraic religion, another monument is worth mentioning. In the Archaeological Museum in Split a small pillar with a strange naked figure from Salona is kept. This figure resembles to an erote at the first glance, however its characteristics match those of a Mithraic *leontocephale* deity Aion (fig. 5). This fantastic creature symbolized the entire body of time (past, present, and future) within the Mithraic religion. It was depicted as a naked man with a lion's head and sharp, long teeth, but with human eyes and a beard, as well as wings, which was visible on the relief from Salona. They existed in the most of Mithras' sanctuaries everywhere.

In Zadar (Roman lader), there is a giant stone block depicting the same *leontocephale* deity with paradigmatic, iconographic characteristics. The measures point to its belonging to a monumental architecture in the vicinity of lader forum (fig. 6).

2. *Sol invictus*

In 2013, a fragment of a relief were found during the cleaning of the graveyard near the Church of St. Martin in Podstrana (fig. 7). Only the feet of the god Sol were preserved in its middle, as indicated by the inscription: *s]ER(vs) INVIC(to) S[oli V(otum) S(olvit)]*. To the left of the the legs there is a dog sitting on its hind legs. To the right is the recumbent lion. The iconography and popularity of the cult of the Sun was enormously bolstered by its famous statue, built for the breakwater of the war port of the city of Rhodes in Aegean, erected in 271 BC. It was sculpted by Greek artist Chares, from the city of Lindos, a pupil of the greatest master of Greek sculpture, Lysippos. His face was fair, with an emphatic look towards the sky, and his eyes evoked a divine pathos and inspiration of the late-Greek classicism and early Hellenism spirit.

Considering that there was likely another, smaller animal in front of the dog, there is the possibility of being two of them there. If this was the case, it would have likely been a symbolic representation of both the *Canis Major* and *Canis Minor* constellations. The appearance of the *Canis* constellations land on the hottest days of the middle of summer (around the summer solstice), in the sign of Leo (the lion).

The site where the relief was found belonged to Lucius Artorius Castus, a highly distinguished military and civil official, who was buried near the church of St. Martin. But, the relief of Sol is certainly younger than the time of Castus' death, at the beginning of the 3rd century.

Sol's bust also appears on one of the consoles of the architrave of the Temple in Diocletian's Palace in Split (fig. 8, 9, 10) western to the Peristyle. The bust only featured a cloak draped across a naked body, with a whip near his right shoulder, and a radiant crown. There can be no doubt that Diocletian was a devout worshiper of Sol. It is important to note the fact that another console featured a bust with similar iconography (fig. 11) on the northern, lateral side of the same Temple (toward the north-western corner of the building). It would appear that the bust portrayed a quiver with arrows across its left shoulder, with sun rays in its hair, but without a whip. These attributes point to Apollo as the deity of light, who was often equated with Sol.

Mithras, Sol, and Apollo are three kindred deities, deeply interwoven in their various cosmological aspects, and yet they were not entirely merged, as their iconographic differences clearly show. All three of these solar deities display the popularity typical of solar religious systems among the Roman common folk.

Translated: Nenad Cambi

